

85 aastat teaduste akadeemia sünnist

Tõnu Tannberg

28. jaanuar on meie teaduse ajaloos oluliseks rajajooneks. 85 aastat tagasi allkirjastas riigihoidja Konstantin Päts oma otsusega „edasilükkamatu riikliku vajaduse tõttu“ Eesti Teaduste Akadeemia (ETA) seaduse. Põhikirja kohaselt oli akadeemia ülesandeks „üldise ja eriti Eestit käsitleva teaduse edendamine, lähtudes eeskätt tegeliku elu vajadustest välja kasvanud küsimustest“.

Teaduste akadeemia laadse asutuse loomine oli omariikluse algusaastatel varemgi päevakorral. Loomulikult oli alguses esiplaanil rahvusülikooli asutamine (1919), kuid selle kõrval arutleti ka Eesti „teadus- ja kunsti akadeemia“ (hilisem Eesti teaduse asutus) loomise üle.

Toonased kavad jäid paberile ning kuni 1930. aastate teise pooleni oli Eesti teaduselu keskmeks Tartu Ülikool. ETA asutamine 1938. aastal oli oluliseks sammuks senise ülikoolikeskse teadussüsteemi ümberkujundamisel, millele jättis loomulikult oma pitseri tollane autoritaarne riigikord.

Siinse tähtpäevalise kirjutise sihiks ei ole akadeemia loomise telgitaguste lahkamine tollaste poliitiliste olude ja võimumängude kontekstis. Küll on aga sobilik meelde tuletada, kes olid akadeemia esimesed liikmed ja milliseks kujunes nende saatus.

ETA esimest 12 liiget ei valitud, vaid riigihoidja K. Päts määras nad ametisse 13. aprillil 1938. Akadeemikuteks nimetati humanitaarteaduste sektsioonis keeleteadlane Julius Mark, õigusteadlane Jüri Uluots, geograaf Edgar Kant, rahvaluuleteadlane Oskar Loorits, kirjandusteadlane Gustav Suits, ajaloolane Hendrik Sepp ning loodusteaduste sektsioonis arstiteadlane Ludvig Puusepp, keemik Paul Kogerman, taimefüsioloog Hugo Kaho, arstiteadlane Karl Schlossmann, arstiteadlane Aleksander Paldrock ja astronoom Ernst Öpik.

Nädal hiljem toimus ETA täiskogu esimene koosolek, kus valiti juhtkond: presidendiks sai K. Schlossmann, asepresidendiks J. Mark, humanitaarsektsiooni esimeheks E. Kant ja loodusteaduste sektsiooni esimeheks P. Kogerman. Nemad asusid ametisse mais ja alles 22. oktoobril toimus Tallinnas ETA pidulik avakoosolek. 1939. aastal valiti esimene uus liige – Tartu Ülikooli taimemorfoloogia- ja süstemaatika korraline professor Teodor Lippmaa.

Akadeemia liikmete kohuseks oli isikliku uurimistööga edendada Eesti teadust oma erialal. Rahulikuks teadustegevuseks aga enam eriti võimalust ei olnud. Peagi algas II maailmasõda, millele järgnes juba nõukogude okupatsioon.

1940. aasta riigikaotus sai saatuslikuks ka ETAle. Punavõim leidis, et ETA polnud „võimeline oma silmapaistvalt ühekülgselt moodustatud koosseisu ja sama ühekülgselt võetud tegevussuuna tõttu“ talle seatud ülesandeid täitma ja

TEADLASE PILGUGA

saatis selle 1940. aasta juunipöörde järel kohe laiali. Nõukogulikku akadeemiat uus võim kiirkorras rajama ei asunud.

Esimeste akadeemikute elukäik kujunes nõukogude režiimi tingimustes ja sõja aastatel erinevaks. Sõja ajal surid A. Paldrock, L. Puusepp ja H. Sepp. T. Lippmaa hukkus nõukogude pommirünnaku tagajärjel Tartus. Kaheksa akadeemikut lahkusid Eestist. J. Uluots, kel oli aastatel 1939–1940 Eesti Vabariigi peaminister ning võõrsil riigi õigusliku järjepidevuse kandja, suri Rootsis 1945. aasta jaanuaris.

Ülejäänud seitse akadeemia liiget jätkasid oma teadustööd paguluses: E. Öpik Põhja-Iirimaal, G. Suits, O. Loorits, K. Schlossmann ja E. Kant Rootsis, H. Kaho Saksamaal ning J. Mark Ameerika Ühendriikides.

Hoopis teistsuguseks kujunes aga P. Kogermani saatus võrreldes teiste kolleegide-akadeemikutega. Ja seda mitmel põhjusel.

Ta oli ainuke akadeemik, kes jäi esimesel nõukogude aastal sovetirežiimi vägivallapoliitika hammasrataste vahele. 1941. aasta juunis ta arreteeriti ja küüditati Siberisse. Küllap oli siin peamiseks põhjuseks tõsiasi, et ta oli olnud Eesti Vabariigi viimase valitsuse haridusminister.

NSV Liidu erinõupidamise otsusega (1942) määrati talle karistuseks 5 aastat parandusliku töö laagris, mida tal tuli kanda perekonnast eraldatuna Sverdlovski oblastis Turiski ja Tavda laagrites.

1941. aastal jäid nõukogude režiimi vägivallapoliitika pillutada tuhanded teisedki poliitikud, teadlased, ühiskonnategelased ja tavakodanikud. Kogerman oli aga üks vähestest, kel õnnestus Eesti NSV juhtkonna toel ennetähtaegselt vabaneda, Eestisse tagasi tulla ja tõusta ka nõukoguliku teaduse edendajate esiritta.

Eestisse tagasijõudmise järel nimetati ta 1945. aasta kevadel Tallinna Polütehnilise Instituudi professoriks. Ta oli ainuke teadlane, kes valiti nii Eesti Vabariigi kui ka 1946. aastal asutatud Eesti NSV Teaduste Akadeemia liikmeks. Kuid oma elu lõpuperioodil tuli tal 1950. aastal tipnenud paljastuskampaaniates taluda süüdistusi „kodanlikus natsionalismis“. Kogerman suri 1951. aasta juulis.

[Ilmunud ajalehes Postimees 28. jaanuaril 2023](#)